

ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΧΡΟΝΟΣ & ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΟ
ΠΑΡΑΔΟΞΗ ΚΑΙ ΓΟΝΙΜΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ

«Το παιδί ζει μέσα σε έναν χρόνο εντελώς διαφορετικό, απέραντο συγκριτικά με τον φτωχό και σύντομο χρόνο των ενηλίκων», έλεγε η Μαρία Βοναπάρτη στην εισήγησή της «Το ασυνείδητο και ο χρόνος», στο XV Διεθνές Ψυχαναλυτικό Συνέδριο στο Παρίσι, τον Αύγουστο του 1938¹.

Ο παππούς το έλεγε με τα δικά του λόγια: «Το σώμα μου θυμίζει τα χρόνια μου, η ψυχή δεν γερνάει, παιδί μου».

Ακροβατούμε στη δίνη αυτής της συνάφειας του χρόνου, της χρονικότητας και του αχρονικού και απέραντου, που είναι η ουσία της ανθρώπινης υπόστασής μας. Είναι μια δίνη ανάμεσα στην παραδοχή του γραμμικού χρόνου με αρχή-διάρκεια-τέλος και στο ξεγέλασμα, στην παντοδυναμία: «δεν με αγγίζει ο χρόνος, η φθορά και οι μεταβολές». Είναι η παραδοχή και το ξεγέλασμα που διέπουν την ψυχή μας, ταυτόχρονα και αδιαλείπτως στη διαδρομή της ζωής μας, από τη γέννηση μέχρι τον θάνατο, ορίζοντας έναν «άλλο χρόνο», το παρόν που μόλις υπάρξει γίνεται παρελθόν, με άγνωστο και κενό το μέλλον. Η συνάφεια αυτή διέπει την ψυχή μας σαν ταλάντωση, από την απόγνωση του «φτωχού και σύντομου χρόνου του ενήλικα» στην έκθεση στο χάος της παντοδυναμίας.

Η παραδοχή για το υποκείμενο σημαίνει αναγνώριση της εξωτερικής πραγματικότητας, αποδοχή της αρχής της πραγματικότητας, του γραμμικού χρόνου, και οικειοποίηση αυτών που επισυμβαίνουν στην εξωτερική και εσωτερική του πραγματικότητα. Έχουν προηγηθεί η διαδικασία του πένθους και η διεπεξεργασία, που οδηγούν τον ψυχισμό σε αυτή την παραδοχή και αναγνώριση. Ο χρόνος και η χρονικότητα ως αλληλουχία των συμβάντων, εξωτερικών και εσωτερικών, η αίσθηση, το συναίσθημα και η αντίληψη, αφορούν το σύστημα του

---

1. Marie Bonaparte, «L' inconscient et le temps», Gallica, *Revue française de psychanalyse*, 1939, 1/1, p. 61-105.

προσυνειδητού-συνειδητού. Η αντίληψη (εξωτερικής ή εσωτερικής προέλευσης) συνδέει το υποκείμενο με τον χρόνο ως μνήμη, ανάμνηση, αφήγημα, *eprouve* [αισθητηριακό βίωμα]. Προϋποθέτει και αποδεικνύει ότι το υποκείμενο επενδύει σε όλο το φάσμα της εξέλιξης, μέχρι την αναγνώριση του Άλλου. Η ροή στην ψυχική κίνηση, από την απαίτηση ικανοποίησης της ενορμητικής ώσης μέχρι τη σύνδεση με τον λόγο, είναι μια αναμέτρηση με τις άμυνες – την ανάδυση του απωθηθέντος, που θα μορφοποιηθεί σε λόγο ή θα υπερνικηθεί από την απώθηση. Ο λόγος είναι σκέψη, αντίληψη και αναγνώριση της ύπαρξης του άλλου, η σχέση δε αιτίου-αιτιατού ορίζουν τη σκέψη· πρόκειται για τη δευτερογενή διεργασία που είναι το καθεστώς στην ψυχική πραγματικότητα, στον «τόπο» της αντίληψης προσυνειδητό-συνειδητό, τελικά στο Εγώ. Κάπως έτσι θα αναπαριστούσαμε, με όρους ψυχικών διεργασιών, αυτή την παραδοχή. Η ψυχική διαδρομή του υποκειμένου με το αφήγημα που διαμορφώνεται δίνουν υπόσταση και νόημα στην εμπειρία του χρόνου: γραμμικός χρόνος ή κυκλικός χρόνος ή χρονικότητα.

Με το ξεγέλασμα, τη διάψευση, την άρνηση, το αίσθημα της παντοδυναμίας (υπεράνω), το υποκείμενο επιδιώκει ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή την αποφυγή της επένδυσης· με διέξοδο την ψευδαίσθηση, την ονειροπόληση, το όνειρο, που αφορούν το ασυνείδητο ως δεξαμενή φαντασιώσεων, μνημονικών ιχνών, εικόνων και αναπαραστάσεων, σε μια ελεύθερη κίνηση, σε καθεστώς πρωτογενούς διαδικασίας και όχι με αιτιολογική σύνδεση. Εδώ το υποκείμενο αναζητά την αίσθηση του άχρονου ή αιώνιου –όπως πρώτος το συνέλαβε και το διατύπωσε ο Φρόυντ–, με την έννοια του άφθαρτου από τον χρόνο, την επανάληψη που ισοδυναμεί με πράξη, η οποία αναδύει με επικαιρότητα ατόφια την προηγούμενη μνήμη ή ευχαρίστηση. Είναι ο τρόπος να ανανεώνει το υποκείμενο την ψευδαίσθηση ότι τίποτε δεν χάθηκε· ότι μπορεί να το «φτιάξει» από την αρχή και να επανορθώσει τα κακώς κείμενα. Είναι ο κυκλικός χρόνος, από την επανάληψη στην αναλυτική διαδικασία μέχρι τον καταναγκασμό της επανάληψης.

Ο καθένας έχει τους λόγους του να κινείται και να παίζει εντός γραμμικού χρόνου και του χρόνου «των καθυστερήσεων»

(μιλώντας με παιγνιώδη τρόπο για τον κυκλικό χρόνο). Η παραδοχή του χρόνου μάς εκθέτει στη στέρηση, στην αναμονή, στο πένθος, στον αποκλεισμό, στον αποχωρισμό, στην απαγόρευση και στις δοκιμασίες της επένδυσης του αντικειμένου, αλλά και στο άνοιγμα στη δημιουργικότητα. Από τα οποία πρόσκαιρα «ξαποσταίνουμε», θα έλεγε ο λογοτέχνης, με τις ευχαριστήσεις που αναζητούμε στα όνειρα, στον ύπνο.

Ανάλογη δοκιμασία είναι το πλαίσιο στην αναλυτική διαδικασία, η συνάντηση με τον άλλο, τον αναλυτή, τον τρίτο στον ρόλο του αντικειμένου.

Στην κλινική περίπτωση, ψυχοθεραπείας που αναφέρθηκα, η θεραπευόμενη αναζητά στην «δράση» της μεταβίβασης, την επανάληψη της αίσθησης ότι αγνοεί συνειρμικά το δυσάρεστο το οποίο βιώνει με σωματικές αντιδράσεις εντός και εκτός μεταβίβασης. Σαν όλα να διαγράφονται προς στιγμήν και τα «γράφει» από την αρχή. Όταν την ξαφνιάζει η επανάληψη σκέφτεται ότι έτσι δεν πλήττει και αργότερα αναδύεται μια παιδική ανάμνηση, ένα αφήγημα που δίνει ένα νόημα μια ιστορία στην μέχρι τότε «αδιάφορη» ψυχική στιγμή. Σταδιακά αμβλύνεται η καταφυγή στην επανάληψη και όταν συμβαίνει είναι αινιγματική για την θεραπευόμενη.

Τα διαδοχικά αποσπάσματα από την παρουσίαση της περίπτωσης αφορούν την ίδια συνεδρία και θα μπορούσαν να έχουν διαφορετικές αναγνώσεις. Παραμένοντας στη συνάφεια του χρόνου, της χρονικότητας και του κυκλικού χρόνου κατά τη ροή της συνεδρίας, οδηγό σημείο είναι η ρουτίνα, η πλήξη, ο κυκλικός χρόνος. Θα ήταν, άραγε, το αφήγημα δηλαδή η συνάντηση των ευχαριστήσεων της παιδικής σεξουαλικότητας με τις αναμνήσεις της ενήλικης, μια δημιουργική διέξοδος στην επώδυνη για τη θεραπευόμενη ρουτίνα, την πλήξη του μελαγχολικού; Η αναγνώριση του γραμμικού χρόνου της ιστορίας της, της ιστορικότητας, που προϋποθέτει κάποια ανοχή στην αναμονή και τη στέρηση, ίσως είναι η απαρχή στη διαδικασία του πένθους, που είναι ψυχικές διεργασίες συνυφασμένες με τη δημιουργικότητα και το αφήγημα.

Ο κυκλικός χρόνος, η στιγμή της πλήξης ήταν, άραγε, η ανάδυση του ψυχικού πόνου, του μη ανακουφιστικού μητρικού αντικειμένου, και μαζί η νοσταλγία, το υπόλοιπο αυτού που έμεινε βίαιο και αδιαμόρφωτο εξαιτίας της πρωταρχικής έλλειψης; Ανάδυση με όλη την επικαιρότητα, σαν να είναι πράξη. Η σαδιστική σχέση με το αντικείμενο, η βία της σχέσης, η πρωκτική ευχαρίστηση απαντούν στο πάθος, στην αμφιθυμία προς το αντικείμενο και διασφαλίζουν τον έλεγχο του. Ήταν άραγε η εκφορτιστική ευχαρίστηση και η ασφάλεια του ελέγχου μια ψευδοεπουλωτική απόπειρα αυτού του πρωταρχικού ψυχικού πόνου; Το επείγον εμπόδιζε το παιχνίδι με το αντικείμενο, άρα και το αφήγημα, την ιστορικότητα. Ήταν μήπως η εμπειρία του χρόνου στη ροή της διαδικασίας- αυτή «η άλλη εποχή της ψυχανάλυσης» κατά τον Jean-Bertrand Pontalis- η συνάντηση της στιγμής με το αφήγημα; Εμπειρία του χρόνου, όπως ενσαρκώνεται στο πλαίσιο, θα ήταν η συνάντηση του υπεράνω χρόνου –αφού είναι διαρκώς επίκαιρος στη μεταβίβαση– με τη συνειρμικότητα, την αφήγηση, το αφήγημα, τον λόγο, δηλαδή με τη χρονικότητα και τον γραμμικό χρόνο;

Κάθε ψυχική εμπειρία στην ψυχαναλυτική θεώρηση έχει δύο συνιστώσες, γράφει ο André Green²: την *ενδοψυχική*, μια κατανόηση της λειτουργίας της εσωτερικής πραγματικότητας μέσω διαδικασιών που αναδύονται και επισυμβαίνουν, όπως π.χ. του ονείρου, και τη *διυποκειμενική*, που συνδέεται με τη δυναμική που διαμορφώνεται στη σχέση με το αντικείμενο. Η διπλή κατανόηση είναι συμπληρωματική κι όχι σε αντίθεση, όπως αναδείχθηκε με τις διαφορετικές θεωρίες. Ο χρόνος είναι ανάγλυφο παράδειγμα: εμπειρία ενδοψυχική για το υποκείμενο που ενσαρκώνεται και αποκτά νόημα για το ίδιο στη διυποκειμενική σχέση, στη σχέση με τον Άλλο, με το αντικείμενο. Η αντιθετική ανάγνωση των θεωριών και η έννοια του χρόνου –γραμμικός, κυκλικός, επίκαιρος– καθόρισαν την τεχνική στην αναλυτική διαδικασία. Για παράδειγμα, η χρήση της ερμηνείας στο «εδώ και τώρα» των κλαϊνικών ψυχαναλυτών συμβάλλει έτσι ώστε η επικαιρότητα να

---

2. André Green, «Espaces et temps», in *Idées directrices pour une psychanalyse contemporaine*, Presses Universitaires de France, 2002, p. 220-248.

είναι η εμπειρία του χρόνου για τον αναλυόμενο· ενώ η ερμηνεία στους φροϋδικούς συνδέει και ερμηνεύει το παρόν της μεταβίβασης με το «εκεί και τότε» του παρελθόντος, όπως το φέρει ως μνήμη και αφήγημα στη διαδικασία ο συνειρμός του αναλυόμενου. Εδώ η εμπειρία του χρόνου είναι αυτός ο «άλλος χρόνος» της μεταβίβασης και η διαχρονικότητα.

Η ψυχική λειτουργία, συνεχίζει ο André Green, πηγάζει από παράγοντες ψυχικούς και σωματικούς. Στη σκέψη του Φρόντ η ανάλυση *stricto sensu* έγκειται στην ψυχολογική αποδόμηση μιας κλινικής δομής που συνίσταται από διαφορετικά συμπτώματα, κάποια ψυχολογικά και άλλα σωματικά, των οποίων η δράση αναμειγνύεται και παραμορφώνει την ψυχική λειτουργία. Αυτή εξαρχής ερείδεται σε ψυχολογικούς και σωματικούς παράγοντες, σε μια συνάφεια πλαστικότητας και ευελιξίας, το επιβεβαιώνει και η σκέψη της Françoise Coblence στο κείμενο «“Η ζωή της ψυχής”». Η ψυχή είναι σωματική, δεν ξέρουμε»³.

Θα λέγαμε ότι αυτή η σωματοψυχική συνάφεια ενσαρκώνει την εμπειρία του χρόνου για το υποκείμενο· τόσο ως αντίληψη, εξωτερική και εσωτερική, στη λειτουργία του Εγώ, στο συνειδητό-προσυνειδητό για τον γραμμικό χρόνο, όσο και ως έρουνέ(αισθητηριακό βίωμα) στο ασυνείδητο, σε αυτόν τον «άλλο χρόνο».

Οι μεταβολές στον χρόνο –απουσία, παρουσία, αποκλεισμός– για τη θεραπευόμενη που προανέφερα προκαλούσαν αντίδραση στη σχέση της μαζί μου, που διέψευδε την αντίληψη «δεν συμβαίνει, δεν με νοιάζει», ενώ ικανοποιούσε άμεσες εκφορτιστικές και σαδιστικές ευχαριστήσεις. Ταυτόχρονα, μέσω της σωματικότητας, η θεραπευόμενη ζούσε με επικαιρότητα την ανάδυση της τραυματικής εμπειρίας με το μη ανακουφιστικό μητρικό αντικείμενο της πρώτης περιόδου της ζωής της.

Η εμπειρία του χρόνου διατρέχει την ψυχή σε όλο το φάσμα, με τις διαφορετικές μορφές που η ωριμότητα και η στιγμή επιτρέπουν να

3.Françoise Coblence, «“La vie d’ âme”». *Psyché est corporelle, n'en sait rien*», in *Revue française de psychanalyse*, issue 5, vol. 74 (2010).

γίνει αντίληψη. Η Anne Denis⁴ γράφει ότι οι πρωταρχικές εμπειρίες του χρόνου που συμβαίνουν πριν από την κατάκτηση της αρχής ευχαρίστησης-δυσαρέσκειας πηγάζουν από τις χρονικές αλληλουχίες ρυθμού, τονικότητας, επαναλήψεων κ.λπ., στις οποίες το αντικείμενο θα δώσει νόημα, σε συνάρτηση κα με την εναλλαγή παρουσίας-απουσίας. Ο χρόνος της μητέρας είναι διαφορετικός από αυτόν του παιδιού· η μητέρα οφείλει να συγκλίνει προς τον χρόνο του παιδιού παλινδρομώντας, ενώ εκείνο να τη συναντήσει προοδεύοντας. Οι λειτουργίες του αντικειμένου στην ασυνεχή σχέση μητέρας-παιδιού βοηθούν τη σύμμεξη συναισθημάτων αγάπης και μίσους, δημιουργίας και καταστροφής, την ταλάντωση ευχάριστων και δυσάρεστων εμπειριών που διαμορφώνουν την εμπειρία του χρόνου.

Ποιες θα ήταν οι εκδοχές του χρόνου και της χρονικότητας στο ψυχαναλυτικό πλαίσιο, ως εμπειρία στη διεργασία του αναλυόμενου και στη λειτουργία του αναλυτή; Πώς θα ορίζαμε τη διαφορά του χρόνου με τη χρονικότητα; Συνειρμικά θα έλεγα ότι ο χρόνος είναι η αντίληψη, η αναγνώριση ότι υπάρχει, γραμμικός ή άλλος· η χρονικότητα παραπέμπει σε διάρκεια, κίνηση, αίσθηση συνέχειας, σε μια αναπαράσταση του χρόνου. Για το υποκείμενο η χρονικότητα σηματοδοτεί την ανοχή στη στέρηση, την αναμονή, σαν απόδειξη του χρόνου εντός του οποίου μορφοποιείται ένα νόημα.

Το πλαίσιο είναι σαν μήτρα (μεταφορά του André Green). Δηλώνει και διασφαλίζει το όριο και την απαγόρευση εντός της αρχής της πραγματικότητας· ορίζει τον χώρο, κυριολεκτικό και μεταφορικό, και τον γραμμικό χρόνο, εντός του οποίου διά της σωματικότητας, της συνειρμικότητας και της από κοινού σκέψης, ο αναλυόμενος και ο αναλυτής επιχειρούν να μετασχηματίσουν σε λόγο το σταθερά παρόν, επίκαιρο ενορμητικό υπόλοιπο.

Στη συνάντηση με τον αναλυτή εντός πλαισίου, ο χρόνος στο «εδώ και τώρα» θα μπορούσε να έχει διττό νόημα: αφενός «το θέλω εδώ

---

4. Anne Denis, «Temporality and modes of languages», *International Journal of Psychoanalysis*, vol. 76 (1995), p. 1109-1119 et «Le Présent», *Revue française de psychanalyse*, issue 4, vol. 59 (1995), p. 1083-1091.

και τώρα», που εκφράζει την ανάδυση τόσο της απαίτησης για ικανοποίηση των επιθυμιών της παιδικής σεξουαλικότητας όσο και των πρωταρχικών (πιθανόν) τραυματικών εγγραφών, με έμφαση για τον αναλυόμενο που είναι σε παλινδρόμηση. Αφετέρου το «είναι εδώ και τώρα, δεν είναι εκεί και τότε», που αποτελεί αναγνώριση ότι ο αναλυτής στον ρόλο του «είναι και δεν είναι» το επιθυμητό αντικείμενο που ο αναλυόμενος νοσταλγεί. Η εμπειρία του χρόνου είναι ταυτόχρονα η επικαιρότητα του άφθαρτου από τον χρόνο αλλά και η «προσγείωση», η νύξη του πένθους, η συνάντηση με τον γραμμικό χρόνο. Απέναντι σε αυτές τις προκλήσεις –καθώς ενσαρκώνονται στη μεταβίβαση– κινητοποιείται το μέγιστο των αντιστάσεων: απώθηση, διάψευση, διχοτόμηση κ.λπ., ανάλογα με τη δομή του ψυχισμού του αναλυόμενου. Αντιστάσεις που αναφαίνονται στην εμπειρία του χρόνου εντός πλαισίου, ως αίσθημα ασυνέχειας, ως κενά μνήμης, αμνησία, ή επανάληψη, αντί για αναμνημόνευση· δηλαδή αναφαίνεται ένας κυκλικός χρόνος όπου η αίσθηση του τότε επαναλαμβάνεται άλλοτε ατόφια, ως πράξη υπεράνω χρόνου, ως μια ψυχική στιγμή ή ως καταναγκασμός της επανάληψης, και άλλοτε ως αρνητική θεραπευτική αντίδραση, πράξεις που αποκλείουν τη λειτουργία του λόγου. Ο A. Green⁵ θεωρεί τόσο τον καταναγκασμό της επανάληψης όσο και την αρνητική θεραπευτική αντίδραση διάψευση μέχρι «φόνο του χρόνου» για οριακές δομές, έκφραση της καταστροφικότητας του χρόνου και του αντικειμένου, το οποίο δίνει το νόημα σε αυτόν (τον χρόνο για το υποκείμενο). Για την αρνητική θεραπευτική αντίδραση ο Jean-Bertrand Pontalis⁶ υποστηρίζει το αντίθετο ή προχωράει πιο πέρα (;) όταν μιλά για το πάθος του υποκειμένου με το αντικείμενο, στις παθολογίες όπου το υποκείμενο βιώνει ως κίνδυνο τη σχέση μαζί του (με το αντικείμενο) –όταν το έχει ή στην υποψία ότι το χάνει–, ώστε η μόνη εφικτή λύση είναι να το έχει αρνητικά παθιασμένα.

Σκέφτομαι ότι είτε με τον «φόνο του χρόνου» είτε με το «αρνητικά παθιασμένα» θα ήταν μια συνάντηση με το αντικείμενο σε μηδενικό χρόνο: στο πρώτο γιατί ο «φόνος του χρόνου»

---

5. André Green., *ό.π.*

6. Jean-Bertrand Pontalis, «Non, deux fois non», *Perdre de vue*, 1999.

ισοδυναμεί με καταστροφή του αντικειμένου, στο δεύτερο γιατί το πάθος κυριαρχεί και αφανίζει τη συνάντηση. Στην έννοια του *après-coup*, ένα συμβάν που έχει προηγηθεί και παραμένει διαχρονικά ξένο και ανοίκειο για το υποκείμενο γίνεται ψυχικό συμβάν, καθώς συναντιέται σε δεύτερο χρόνο το πρωτόγνωρο ανοίκειο με το διαχρονικά οικείο αλλά άγνωστο – με τη συμβολή του αντικειμένου. Μιλώντας για την κλινική εργασία αναφερόμαστε στο *timing* που είναι μια συμπύκνωση του χρόνου ως ψυχικής στιγμής με τη συμβολή του αντικειμένου. Με άλλα λόγια, το αν το υποκείμενο θα οικειοποιηθεί το ξένο, αν θα συνδεθεί με την ιστορία του και την ιστορικότητα, ή αν θα απωθήσει και δεν θα συνδεθεί με τη χρονικότητα στην ψυχική πραγματικότητα, εξαρτάται από τη σχέση με το αντικείμενο και τον χρόνο ως χρονική στιγμή που θα μετεξελιχθεί ή όχι. Το παράδοξο εδώ, ιδιαίτερο της ψυχαναλυτικής σκέψης, είναι το *timing* – χρονική έννοια που προϋπάρχει και ενυπάρχει στην όποια μετεξέλιξη της εμπειρίας του χρόνου για το υποκείμενο.

Η εμπειρία του χρόνου στην αναλυτική διαδικασία είναι, επίσης, το παρόν που αμέσως θα γίνει παρελθόν και άγνωστο μέλλον, είναι «ο χρόνος εν αναμονή», «ο άλλος χρόνος», «η εποχή (του έτους) της ψυχανάλυσης». Στη ροή της διαδικασίας, κάποιες φορές, αντί της έκπληξης που περιμένουμε υπάρχει αδιαφορία, ενώ αργότερα σαν «φλασιά» (προσφιλής έκφραση των αναλυομένων) ο αναλυόμενος εκπλήσσεται και ανακαλύπτει ένα νόημα σε αυτό που προηγουμένως του ήταν αδιάφορο. Θα μπορούσε να είναι ο χρόνος της διεπεξεργασίας, η εμπειρία της χρονικότητας, όπου η ασυνείδητη αίσθηση συνέχειας και η αναμονή μεταβολίζουν και μετασχηματίζουν ένα νόημα· μια κίνηση που μετασχηματίζει. Αλλά και ο αναλυτής συχνά συν-πάσχει με εμβόλιμες σκέψεις και εικόνες που δεν μορφοποιούν κάποιο νόημα, μια κατασκευή, μια ερμηνεία· αργότερα όμως διαμορφώνεται μια εικόνα, ένα νόημα, και ο αναλυτής κρίνει την κατάλληλη στιγμή για να το μεταδώσει στον αναλυόμενο. Η διεπεξεργασία και η χρονικότητα όπου μεταβολίζεται και κυοφορείται το νόημα αφορά, θα λέγαμε, και τον αναλυτή στην αναλυτική λειτουργία του.

Η εμπειρία του χρόνου συνδέει, επίσης, το άτομο με την ιστορία – συλλογική και ατομική–, με τη δική του ιστορικότητα, με την εξωτερική και εσωτερική πραγματικότητα. Το συνδέει με τις αναμνήσεις, τις μνήμες μέχρι τα μνημονικά ίχνη, δηλαδή τον ψυχισμό από τη βιολογική-σωματική καταγωγή μέχρι την αναπαραστατική λειτουργία. Μιλάμε για την εμπειρία από την πλευρά του θεραπευόμενου στο πλαίσιο, από τη θέση του αναλυτή που ακολουθεί, παρακολουθεί και διεργάζεται τα περάσματα ως τρίτος, στη συγκυρία στην οποία συμβαίνουν. Εμπειρία σύμφυτη με τις διαφορετικές μορφές του χρόνου: γραμμικός, κυκλικός, ο «άλλος χρόνος της συνεδρίας», ο «επίκαιρος χρόνος».

Το νόημα του χρόνου επισυμβαίνει εντός του προϋπάρχοντος χώρου. Ο πρώτος και πρωταρχικός χώρος για το άτομο είναι το σώμα του. Το σώμα ως ο καταρχήν χώρος και «τόπος» αίσθησης και αισθήσεων, ενσάρκωσης του νοήματος και της αίσθησης του χρόνου, που εν συνεχεία θα ψυχοποιηθεί. Το βιώνουμε στις σωματικές μεταβολές, π.χ. της εφηβείας ή της καθημερινότητας: «πόσο μάκρυναν τα μαλλιά μου» έλεγε μια θεραπευόμενη, αναγνωρίζοντας για πρώτη φορά τον χρόνο.

Η Françoise Coblence ⁷, παραθέτει τη σκέψη του Φρόυντ από το κείμενο του 1938 ότι η χωρικότητα / *spatialité* (η έννοια του χώρου) θα μπορούσε να είναι προβολή της προέκτασης του ψυχικού οργάνου. Η ψυχή προεκτείνεται μέσω όλου του σώματος, η δε χωρικότητα είναι εγγενές χαρακτηριστικό της και δεν είναι αντίληψη της εξωτερικής πραγματικότητας. Αναφέρεται στο άρθρο της Corrine Enaudeau⁸, η οποία καταδεικνύει την αντιστροφή που έκανε ο Φρόυντ ο οποίος επανέφερε τον χώρο εντός ψυχικής πραγματικότητας πριν (η ψυχική πραγματικότητα) τον συναντήσει ως εξωτερική αντίληψη. Η ψυχή συλλαμβάνει τον χώρο μέσω της προβολής της προέκτασής της και είναι ο μόνος τρόπος να αντιληφθεί ό,τι παραμένει συσκοτισμένο. Ο χώρος δεν είναι μια αναπαράσταση από έξω αλλά εκ των έσω. Η αίσθηση, το νόημα του

---

7. Françoise Coblence, «"La vie d' âme". Psyché est corporelle, n'en sait rien», *op.*, p. 1285-1356.

8. Corrine Enaudeau, «Le psychique en soi», *Nouvelle Revue de Psychanalyse*, vol. 48 (1993), p. 55-56.

χώρου στην εσωτερική πραγματικότητα προκύπτει από την αυτο-αντίληψη κατ' αρχάς της ενότητας της ψυχής πέραν των όποιων χρονικών διαφορών που θα διαχωρίσουν μετέπειτα το έδαφος· αφορά την αναγνώριση της εσωτερικής πραγματικότητας ως χώρου που εμπεριέχει. Η Françoise Coblence συμπεραίνει ότι ο χώρος είναι πιο παλιός από τον χρόνο. Η ψυχή αρχικά είναι χώρος, γιατί ο χρόνος δεν απαλείφει καμία μορφοποίηση σε αυτήν και γιατί το ασυνείδητο είναι αχρονικό.

Στο «Εγώ και το Εκείνο», συνεχίζει η Françoise Coblence, για να εξηγήσει ο Φρόυντ τις αντιστάσεις που συναντά στην κλινική, εισάγει την υπόθεση ενός ασυνείδητου Εγώ. Σε μια αναπαράσταση του χώρου, η συνείδηση παραμένει στην επιφάνεια του ψυχικού οργάνου και μέσω του απωθηθέντος επικοινωνεί το Εγώ με το Εκείνο. Το Εγώ παλεύει να χαλιναγωγήσει το Εκείνο, να το εξημερώσει καθώς και το σώμα. Όπως η συνείδηση είναι στην επιφάνεια, ανάλογα είναι και η αντίληψη και οι αισθήσεις που πηγάζουν από την επιφάνεια όλου του σώματος. «Το Εγώ είναι πριν απ' όλα σωματικό» γράφει ο Φρόυντ⁹ και προσθέτει υποσημείωση στη μετάφραση του 1927: «Το Εγώ προέρχεται τελικά από σωματικές αισθήσεις, κυρίως από αυτές που πηγάζουν από την επιφάνεια του σώματος. Μπορεί έτσι να θεωρηθεί μια ψυχική προβολή της επιφάνειας του σώματος». Για τη Françoise Coblence αυτή είναι η εξήγηση γιατί η ψυχή επεκτείνεται και προβάλλεται εκτός. Η επέκταση, όπως είπε, είναι σωματική, ασυνείδητη, και ίσως το υποκείμενο με την αίσθηση, τη σωματικότητα, την ενσάρκωση του λόγου συλλαμβάνει αυτή τη διάσταση. Παραθέτει μια σύντομη vignette του Dominique Scarfone που το επιβεβαιώνει:

Émile: Ξαπλώνω, αναπαύομαι, μιλάω περισσότερο με το σώμα μου παρά με τον νου μου. Στον λόγο μου κάτι παίρνει μορφή από το σώμα μου. Νιώθω ενσαρκωμένη. [Σιωπή] Αλλά τώρα νιώθω εκ νέου μπλοκαρισμένη, η πλάτη μου, το κεφάλι μου. Ένα μέρος του εαυτού μου δεν μπορεί να συμμετέχει.

9.Sigmund Freud (1923b), «Le Moi et le Ça», *Œuvres complètes – psychanalyse*, vol. 16 (1921-1923), Puf 2010.

Ακολουθώντας τη σκέψη της Coblence, η αίσθηση και η αυτο-αντίληψη στοιχειώδους συνοχής, ορίζουν τον ψυχικό χώρο για το υποκείμενο, που εμπεριέχει μεταξύ άλλων το συνειδητό και ασυνείδητο Εγώ. Όμως το Εγώ είναι ο «τόπος», όπως προανέφερα, της αντίληψης –εξωτερικής και εσωτερικής– άρα ο «τόπος» του χρόνου, της χρονικότητας. Εξ ου ο χώρος, το σώμα και η σωματικότητα είναι σύμφυτα με τον χρόνο και τη χρονικότητα για το υποκείμενο μέσω ψυχικών διαδικασιών και διεργασιών.

«Στον λόγο μου κάτι παίρνει μορφή από το σώμα μου. Νιώθω ενσαρκωμένη» έλεγε η Émile. Εντός, θα συμπληρώναμε, του χρόνου και της χρονικότητας της συνεδρίας. Η φράση της Émile θα αναπαριστούσε τη συνάντηση του χώρου με τον χρόνο που ενσαρκώνει και δίνει υπόσταση στον λόγο, στη συνειρμικότητα· μια στιγμή όπου το επίκαιρο συναντιέται με το αφήγημα, όπου ο κυκλικός χρόνος συναντιέται με τον γραμμικό, όπου το αβέβαιο παρόν δίνει νόημα και εγγράφεται στο παρελθόν.

Ο χρόνος της συνεδρίας είναι ιδιαίτερος και μοναδικός, ενυπάρχει και χαρακτηρίζει την αναλυτική διαδικασία, καθώς αποδίδει το αχρονικό ή το μέχρι τώρα «ατόφιο» που αναδύεται στη μεταβίβαση και τη χρονικότητα, την αίσθηση συνέχειας που ενσαρκώνει το πλαίσιο, προϋπόθεση του οποίου είναι ο αναλυτής. Θα μπορούσε να είναι ένας χρόνος «εν αναμονή», ένα παρόν που δεν είναι μέλλον και που μόλις υπάρξει γίνεται παρελθόν.

Ο Pontalis¹⁰ τον ονομάζει έναν «διαφορετικό χρόνο», «άλλο χρόνο» της «εποχής [όπως οι τέσσερις εποχές] της ψυχανάλυσης». Το ιδιαίτερο της εμπειρίας της ψυχανάλυσης, λέει ο Pontalis, είναι η δοκιμασία του ανοίκειου και ο χρόνος που δεν περνάει. Είναι (η ψυχανάλυση) εκτός χρόνου· είναι αλλιώτικος ο χρόνος εκεί, άκαιρος, εκτός του πνεύματος των καιρών. Ο χρόνος είναι σαν ακινητοποιημένος, καθώς η μορφή του παρελθόντος που γίνεται παρόν ενεργοποιείται μέσα στη διαδικασία και δεν έχει τη λειτουργία του «εκ των υστέρων». Η αίσθηση του αναλυόμενου,

---

10. Jean-Bertrand Pontalis, «La saison de la psychanalyse», in *Ce temps qui ne passe pas*, coll. Folio Essais, Gallimard, 1997.

κάθε τόσο, είναι σαν να «μπήκε σε ένα παιχνίδι και βρέθηκε κιόλας στο τέλος της παρτίδας».

Ο Dominique Scarfone¹¹, ανάλογα με τον Pontalis, τον χαρακτηρίζει «επίκαιρο χρόνο» ή «impassé» στη διαδικασία. Συνεχίζει τη σκέψη του Φρόυντ¹² –στο άρθρο για τη δυναμική στη μεταβίβαση– ότι πρέπει να κάνουμε επίκαιρες στη μεταβίβαση τις κρυμμένες επιθυμίες για να τις θεραπεύσουμε. Στην εισήγησή του στο γαλλόφωνο συνέδριο με θέμα «Το επίκαιρο στην ψυχανάλυση», γράφει ότι το να κάνουμε παρούσες τις κρυμμένες επιθυμίες συνδέεται και με το αχρονικό ασυνείδητο, μια διαπλοκή του παρόντος με το άχρονο. Θα μπορούσε το επίκαιρο να είναι ένα «παρόν αχρονικό». Παράδειγμα, η επανάληψη είναι ένα παρόν που δεν θα συναντήσει το παρελθόν, θα παραμείνει και θα επανέλθει με την ίδια επικαιρότητα – «επίκαιρος χρόνος», «impassé»· η λέξη ακούγεται με διττό νόημα: χρόνος που δεν περνάει χρονικά, και δεν γίνεται παρελθόν. Θεωρεί ότι την απουσία χρόνου στο ασυνείδητο, που αρχικά φαινόταν ανεξήγητη, θα μπορούσαμε να την εξηγήσουμε με το καθεστώς της πρωτογενούς διεργασίας. Η χαλαρότητα των συνδέσεων, η απουσία της λογικής της σύγκρουσης προφυλάσσουν το απωθημένο από τη φθορά του χρόνου. Τα ασυνείδητα περιεχόμενα παραμένουν ατόφια, γιατί δεν αναμειγνύονται με άλλες αναπαραστάσεις που θα μπορούσαν να τα αλλάξουν. Δεν προστατεύονται από τον χρόνο αλλά από τη λογική της σύγκρουσης που ορίζει τη δευτερογενή διαδικασία. Πρόκειται για «άλλο χρόνο».

Σκέφτομαι μήπως ο «επίκαιρος χρόνος», «ο χρόνος εν αναμονή» εντός συνεδρίας και διαδικασίας θα μπορούσε να αναπαρασταθεί με τη συνάντηση της στιγμής με το αφήγημα, του ατόφιου με τον συνειρμό, όπου η μείξη των αναπαραστάσεων μετασχηματίζει αυτόν τον άλλο χρόνο σε χρονικότητα.

---

11. Dominique Scarfone, «L'impassé, actualité de l'inconscient», in *Revue française de psychanalyse*, issue 5, vol. 78: *L'Actuel en psychanalyse. Spécial congrès* (2014), p. 1357 à 1428.

12. Sigmund Freud (1912), «La dynamique du transfert», in *Œuvres complètes – psychanalyse*, vol. 11 (1911-1913), Puf 2009.

Αναλυτής και αναλυόμενος είναι συνοδοιπόροι, καθένας με τον δικό του βηματισμό στη διαδικασία. Πώς θα φανταζόμαστε και θα αναπαριστούσαμε τον χρόνο εν αναμονή της συνεδρίας για τον αναλυτή; «Επίκαιρος χρόνος», «παρελθόν-παρόν» παραπέμπει σε μια δυναμική και «εν αναμονή» για το νέο που «εγκυμονεί». Σε μια προηγούμενη εποχή στην ψυχαναλυτική σκέψη, «ο παγωμένος χρόνος» ήταν ακινησία και απόδειξη της αντίστασης του αναλυόμενου ή «τα τυφλά σημεία του αναλυτή». Έννοια καθοριστική στην εξέλιξη μιας ανάλυσης, και η οποία παραμένει το εμπόδιο, «η αντίσταση» του αναλυτή. Είναι μια αναμονή στην οποία αποδίδεται αρνητικό πρόσημο και όχι μια «κυοφορία».

Το 2011 το δεύτερο τεύχος της χρονιάς του περιοδικού *Εκ των Υστέρων* πραγματευόταν το θέμα της μεθόδου και τεχνικής στην ψυχανάλυση.¹³ Στο άρθρο μου με τίτλο «Σχετικά με τη διεπεξεργασία / perlaboration», αναρωτήθηκα αν η έννοια αφορούσε και τον αναλυτή στη λειτουργία του στη μεταβίβαση. Έναυσμα ήταν ένα ερώτημα που με απασχόλησε όσο διευρυνόταν η κλινική εμπειρία μου: ποια είναι η σημασία του χρόνου που μεσολαβεί από την ανάδυση στη μεταβίβαση του απωθηθέντος μέχρι τη μορφοποίηση και διατύπωση από τον αναλυτή μιας κατασκευής ή ερμηνείας; Ο χρόνος που μεσολαβεί μέχρι να «προκύψει» το νόημα στον αναλυτή, ώστε να αναδυθούν οι εικόνες, οι λέξεις για την παρέμβαση, είναι άραγε χαμένος χρόνος, διάστημα με αρνητικό πρόσημο στη διαδικασία της από κοινού σκέψης –αναλυτή, αναλυόμενου– ή χρόνος κυοφορίας προς ένα πέρασμα από το λανθάνον στην απόδοση νοήματος και τη χρονικότητα; Έτσι αναρωτήθηκα για την διεπεξεργασία (perlaboration, working through). Η Dominique Suchet¹⁴ λέει ότι η διεπεξεργασία και η αναλυτική ακρόαση, ισότιμα αμφίρροπες, είναι αναλυτικές πράξεις της συνεδρίας για τις οποίες είναι ουσιαστική η λανθάνουσα κατάσταση. Αναρωτιόμουν σ' εκείνο το άρθρο πόσο ερείδει τη δυναμική (η λανθάνουσα κατάσταση) μέσω

13.Περ. *Εκ των Υστέρων* II, τεύχ. 22: *Μέθοδος και Τεχνική στην Ψυχανάλυση*, Πλέθρο, 2011.

14.Dominique Suchet, «La mise en latence dans le travail de la séance», *Revue française de psychanalyse*, issue 5, vol. 73 (2009), p. 1599 à 1607.

της διεπεξεργασίας στο διάστημα / την απόσταση για τον αναλυτή από την ακρόαση και την αντίληψη μέχρι τη διατύπωση. Με άλλα λόγια, θα ήταν, άραγε, ένα διάστημα διεπεξεργασίας του αναλυτή στην αναλυτική του λειτουργία; Ο αναλυτής στη λειτουργία του είναι δεκτικός στη συνειρμικότητα που μαζί με την τυπική και τοπική παλινδρόμηση αποτελούν συστατικά που διαμορφώνουν την προσωπική του θεωρία για τον αναλυόμενο, η οποία είναι «ανοιχτή» στο ασυνείδητό του (του αναλυτή). Η διεπεξεργασία δεν θα μπορούσε, λοιπόν, να είναι το όχημα και από την πλευρά του αναλυτή σε αυτήν την εσωτερική διαδρομή;

Ο χρόνος της συνεδρίας αφορά τους δύο συμπρωταγωνιστές της σκηνής: τον αναλυόμενο πρωταγωνιστή μέσα στο έργο, τον αναλυτή συμπρωταγωνιστή και θεατή. Είναι ο χρόνος των δεδομένων δύο, της από κοινού σκέψης τους που κυοφορεί το νέο και διαφορετικό που μετεξελίσσει τον χρόνο εν αναμονή σε χρονικότητα.

15/10/2022